

Бранко Бабић

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОЛОЖАЈА ХЕРЦЕГОВАЧКИХ
ИЗБЈЕГЛИЦА У ЦРНОЈ ГОРИ 1875—1878.

Устанци у Босни и Херцеговини од педесетих до седамдесетих година XIX вијека прерастали су у све организованији и масовнији националноослободилачки покрет. Ослободилачки покрет Херцеговаца у тијесној је вези са националноослободилачком борбом Црногораца. У том контексту, Црна Гора је била иницијатор, морални ослонац, војно-политичко упориште и сигурно прибјежиште Херцеговцима, нарочито приграничним.

Босанско-херцеговачки устанак 1875—1878. чини вишу фазу у заједничкој борби за рушење турског феудализма, у националноослободилачком рату против Турске. У овом устанку дошло је и до срастања националноослободилачког покрета Херцеговаца и ослободилачког рата Црне Горе 1876—1878. године.¹

Црна Гора прати, усмјерава и војнички потпомаже, још на самом почетку, устанички покрет у Херцеговини. Стога је, на почетку устанка, књаз послао војводе Петра Вукотића и Пека Павловића у Грахово, а сердара Јола Пилетића у Дробњак.²

Књаз Никола је посебну пажњу посветио угроженом становиштву источне Херцеговине, изложеном турским репресалијама. Пред турским злодјелима уопште, а у периоду устанка посебно, тај угрожени живаљ морао је тражити уточиште. Планине Херцеговине су могле бити само привремена а и несигурна склоништа. Један број Херцеговаца тражио је уточиште у Србији, други на аустроугарској територији — Далмација. Највећи број се определијелио за Црну Гору, са којом их је везивала не само етничка сродност већ и заједничка борба са Турцима.

¹ Х. Капићић, *Црна Гора према херцеговачком устанку 1882*, Сарајево 1954, 145 (сепарат).

² Музеји Цетиње — Цетиње (МЦЦ), Приновљени рукописи (ПР) 1875. фасцикл (ф) XXIII, 42, Александар Семенович Јонин, руски конзул у Дубровнику — Нератову, Дубровник, 8/20. августа 1875.

Уосталом, не мало херцеговачких ускока, односно устаника, налазило се у Црној Гори и њеним пограничним предјелима према Херцеговини. Преко црногорских граничних главара и првака источне Херцеговине са Цетиња је налагано да се породице угрожених кадилука на вријеме склањају у планине и војнички обезбјеђују.³ Наредио је Вулв Адићу и војводи Лазару Сочици да са 400 Пивљана и Бањана ослободе турске опсаде 300 колиба Доње Херцеговине у Чеша-гори.⁴ Наступањем турске војске и паљењем устаничких домова — хиљаде избјеглица из Херцеговине, а дијелом и из Босне, помјерало се према границама Црне Горе. Крајем јула и почетком августа 1875. књаз је наредио да се оне пребаце у Црну Гору, мада је тај процес отпочео још у прољеће 1875. године.⁵

Почетком августа 1875. почиње масовно пребацавање херцеговачких избјеглица преко црногорске границе, нарочито преко Бањана. Херцеговачке избјеглице са територије од Габеле до Зубаца оријентисале су се ка Далмацији, а са територије Зупци — Гацко — Невесиње и даље из унутрашњости Херцеговине листом су прелазиле у Црну Гору.⁶

Ширењем устанка у другој половини 1875, као и црногорско-турским ратом 1876. територија Црне Горе и њене граничне области постале су велики избјеглички логор. У Црну Гору је бјежао живаљ угрожен од Турака, напуштајући своје куће, најчешће згаришта, остављајући имовину, спасавајући голе животе и стоку. Избјеглице су долазиле најчешће из устаничких округа Невесиња, Гацка, Стоца, Љубиња, Требиња, Билеће и Зубаца, чак и са територије Мостара.⁷ У унутрашњост Црне Горе помјерао се дио становништва Никшића, Пиве и Бањана. Црна Гора је била уточиште угроженог устаничког становништва и из Старе Србије и пограничних крајева према Албанији. Тај живаљ налазио је склониште у Дробњаку, Шаранцима, Васојевићима и унутар Црне Горе. Најзад, овамо је тражио прибјежиште и не мали број Црногораца и Брђана са територије Куча, Спужа и околине, Љешкопоља и барског округа.⁸

До јесени 1875. у Црну Гору је пребјегло неколико десетина хиљада, већином херцеговачких избјеглица, или је било спрем-

³ МЦЦ, Никола I (Н I) 1875, број 2828, Пеко Павловић — Машу Врбици, Грахово, 26. јула 1875; број 2840, М. Врбица — попу Богдану Зимоњићу, (Троглав), Цетиње, 1. VIII 1875.

⁴ МЦЦ, Н I 1875, 2877.

⁵ МЦЦ, Н I 1875, 2840, 2844 — М. Врбица — Ђуру Радану и свим главарима Невесиња, 1. VIII 1875; 2846, М. Врбица — попу Богдану Зимоњићу, 2. VIII 1875.

⁶ Исто, 2837.

⁷ МЦЦ, ПР 1877, ф XXV, Јонин — Гирсу, министру иностраних дјела Русије, Цетиње, 22. октобар/3. новембар 1877; МЦЦ, Н I 1875, 2837.

⁸ Исто.

но да то првом приликом учини.⁹ Рачуна се да је у септембру 1875. добјегло у Црну Гору већ око 20 хиљада херцеговачких избјеглица.¹⁰ Ово су махом устаничке породице, које су биле у ужасном стању.

Бјежећи од Турака ове породице су напустиле своје разорене домове. Нијесу успјеле скоро ништа понијети. Не мали број није имао на себи ни најнужнију одјећу. Руски конзул Јонин описује биједно стање масе обољелих, блиједа лица, гладних и покислих, мноштво жена и дјеце који су своју „голотину крпицама прикривали“.¹¹ Та сиротиња је већином све до смјештаја проводила ноћи под ведрим небом. Један представник Петроградског добротворног одбора констатовао је да је биједа ових избјеглица била „у таквим ужасним и огромним размјерама, да тако масовне и опште биједе није било од велике сеобе народа“.¹² Ови страдалници „нимало не жалеле губитак имовине која им се чини природном цијеном да се откупе од вјековног ропства“, стоички подносе патње и страдања живјећи у нади у слободу „и само она их уздржава од очајања“.¹³ Ако би овако продужили до почетка зиме, наступило би њихово брзо физичко уништавање — од глади, зиме и болести. Стога су њихове очи упрте у Црну Гору, у књаза Николу и Црногорце, од којих су ишчекивали спасење.

Црна Гора их прихвата као своје сусједице и браћу — по оружју и слободарском духу, са којима је умногоме дијелила заједничку ослободилачку борбу, са којима ће дијелити и невоље, патње и страдања. Предстојало је брзо прихватање и смјештање избјеглица и обезбјеђивање њихове исхране.

Боравећи на Цетињу, у септембру 1875. године, А. С. Јонин се увјерио да „Књаз Никола и његов народ са ријетким пожртвовањем раде све што могу да би, пак, колико-толико олакшали положај тих несрећника“.¹⁴

Организован је њихов дочек на граници, а затим упућивање у одредишта. Пописани су црногорски домови и утврђено колико која кућа може да прими избјеглица.¹⁵ Наређено је „да сваки Црногорац који има своју кућу смјести онолико лица ко-

⁹ То су и чинили почетком зиме, тјерани глађу или опасношћу од турске војске. — МЦЦ, ПР 1875, ф. XXIII, 55, Јонинов извјештај Гирсу, 20. IX/2. X 1875.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Јован Јовановић, *Прилог изучавању помоћи Русије херцеговачким избјеглицама у Црној Гори (1875—1878)*, Историјски записи, Титоград 1976, 2, 289.

¹³ МЦЦ, ПР 1875, ф. XXIII, 55.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто; *Глас Црногорца*, 1875, 48, 54; Ј. Јовановић, наведени чланак.

лико може да у њима стане“.¹⁶ У кућама су избјегличке породице нашле не само кров над главом већ и топло огњиште, па и ручак, вечеру, обућу и одјећу, ноћне хаљине и сл.¹⁷

Херцеговачке избјеглице размјештене су у Грахову, Његушима, Острогу, Ђеклићима, Бјелицама, Чеву, Цуцима, Пјешивцима, Жупи и Дробњаку.¹⁸ У Васојевићима, Шаранцима и Дробњаку већ је у октобру 1875. боравило преко 15 хиљада избјеглица, највише из Затарја, односно из Старе Србије.¹⁹ Понајвише избјегличких породица налазило се у Грахову и његовој околини — 17 хиљада лица.²⁰ Дакле, у октобру 1875. у Црној Гори је било преко 30 хиљада избјеглица, махом из Херцеговине.

Избјегло становништво масовно је долазило у Црну Гору у октобру и новембру 1875. Оно се већ у септембру те године у броју од 20 до 30 хиљада душа, налазило близу црногорске границе. Тамо су се задржавали нешто дуже да би прехранили стоку коју су тјерали.²¹

Рачуна се да је у јесен 1875. било у Црној Гори око 50 хиљада избјеглица са турске територије — далеко највише из Херцеговине.²² Све су распоређене у спремним кућама у одређеним мјестима.²³ Смјештајем избјеглица ријешено је само једно њихово животно питање. Много значајније и теже било је обезбиједити њихову исхрану.

Прелазећи у Црну Гору у таласима, нарочито до септембра 1875. године, избјеглице су биле лишене свих сопствених материјалних могућности за егзистенцију, изузев нешто стоке коју су претјерали у Црну Гору. Срећна је околност што су те године „испаше добро родиле“, те се стока могла без много тешкоћа прехранити. Али жито, најзначајнији продукт у исхрани Црногораца, није могло скоро никада, а особито 1875, да исхрани ни домаће становништво. Обраћајући се руском цару за помоћ, књаз је писао да су Црногорци спремни на жртве „за несрећну браћу своју и дијеле с њима своје залогоје од часа када су пребјегли у Црну Гору“, али се овако дуго не може без руске помоћи.²⁴

Излаз се морао тражити у обраћању за помоћ у земљи и иностранству. У августу 1875. за ту сврху је образован Одбор за

¹⁶ Исто; Ј. Јовановић, н. ч., 273.

¹⁷ Ј. Јовановић, н. ч., 273; *Глас Црногорца*, 1875, 54.

¹⁸ Исто.

¹⁹ *Глас Црногорца*, 1875, 48.

²⁰ Исто.

²¹ МЦЦ, ПР 1875, ф ХХИИ, 55.

²² Ј. Јовановић, н. ч., 273.

²³ Понегдје су чак ослобађане читаве куће за њих, па се накнадно обезбеђивао смјештај породица власника. — *Глас Црногорца*, 1876, 8.

²⁴ МЦЦ, Н I 1875, 2870, књажева молба руском цару, Цетиње, 21. VIII 1875

страдајуће Херцеговце. Одбор је основан на Цетињу, под предсједништвом митрополита Илариона Рогановића.²⁵ Тражећи помоћ за херцеговачке избјеглице, Одбор се апелом обратио: словенским одборима, разним друштвима и појединцима у Русији, страним земљама и самим Црногорцима. То је чинио неколико пута од августа до децембра 1875. године.²⁶

Упоредо се и књаз Никола обратио Русији и Аустро-Угарској за помоћ избјеглицама у Црној Гори. Руској влади се обратио преко А. С. Јонина, а аустроугарској преко грофа Андрашија.²⁷ У молби Русији он каже да је херцеговачки устанак „напунио границе моје с мноштвом чељади херцеговачких и са стоком њиховом. То ми задаје велике бриге како ћу свијема пружити средства... а налаже ми дужност да се о томе постарам“. Налазећи да Црна Гора, и поред тога што чини све што је у њеној моћи, неће бити у стању дуго да издржава избјеглице, које иначе свакодневно придолазе, моли владе обичу земаља да што прије пошаљу жито за избјеглице или обезбиједи новац да га за њих купи у Црној Гори.²⁸

Аустроугарска влада је помоћ условила уздржавањем Црне Горе од мијешања у догађаје у Херцеговини.²⁹ Књаз је и на то пристао. Чак је Аустро-Угарској захвалио на помоћи која ублажава „тешку судбину онога народа“.³⁰ Обраћајући се Аустро-Угарској, књаз јој је предочио да је Црна Гора прихватила Херцеговце не само зато што су они браћа Црногорцима, већ и због територијалног сусједства, црногорског човјекољубља и несносног стања под Турцима које је постало брига цијеле Европе.³¹ Истовремено књаз је желио да докаже великим силама да се не користи само помоћу Русије, већ да искључиво жели да „невољницима помогне“.³² Но, Аустро-Угарска је помоћ давала свега два мјесеца. Она је већ у новембру 1875. ускратила и ону скромну диобу брашна избјеглицама у неким мјестима.³³ Ово је учињено вјероватно због заин-

²⁵ Одбор су чинили: војвода Машо Врбица, протопоп Стево Капичић, Симо Поповић, уредник *Гласа Црногорца*, Гавро Вуковић, секретар Сената, Божо Новаковић, професор, и Нико С. Мартиновић, капетан. Секретар Одбора био је Шпиро Ковачевић, школски надзорник. — Никола I, *Херцеговачки устанак*, Записи, фебруар 1935 (Цетиње), 77.

²⁶ *Глас Црногорца*, 1875, 39, 42, 54.

²⁷ МЦЦ, Н I 1875, 2870; МЦЦ, ПР 1875, XXIII, 167, Јонин — Гирс, 21. августа 1875.

²⁸ Исто.

²⁹ МЦЦ, Н I 1875, 2931.

³⁰ Исто.

³¹ *Записи*, фебруар 1935, 76.

³² Исто.

³³ МЦЦ, Н I 1875, 2928 — Божо Петровић — Ристићу, децембар 1875; Ј. Јовановић, н. ч., 276; *Глас Црногорца*, 76, 8; *Записи*, фебруар 1935, 76.

тересованости Црне Горе за херцеговачки устанак, као и да би Црну Гору довела у неповољну ситуацију проблемом издржавања избјеглог становништва из Херцеговине. Овдје не треба изгубити из вида ни планове Аустро-Угарске према Босни и Херцеговини, њено настојање да добије мандат великих сила за скупацију ових покрајина.

Краткотрајна и ограничена помоћ, прије свега у новцу, пристизала је из неких других земаља. У августу 1875. образован је у Паризу и Међународни одбор за помоћ херцеговачким устаницима. Он је у виду меморандума упутио Французима проглас за помоћ.³⁴ Нешто прилога је сакупљено у Француској, Енглеској, Швајцарској, Америци и још неким крајевима свијета и послато црногорском Одбору. Али, и таква помоћ је убрзо обустављена, нарочито последице избијања црногорско-турског рата.

Преостала су само два извора за издржавање неколико десетина хиљада избјеглица у Црној Гори. Један, веома ограничен — унутрашњи, сопствене могућности Црне Горе, и други — спољашњи, из Русије.

Унутар Црне Горе широко је била развијена акција сакупљања прилога у новцу, храни, одјећи, обући, посуђу и другом. Одзив је заиста био свесрдан.³⁵ Али, тиме се није могло осјетити помоћи страдалницима. Прибјегло се и обустављању продаје стоке, коју су Црногорци сваке јесени извозили. Књаз је наредио да се у јесен 1875. то не чини, све док Херцеговци не продају своју стоку, што су они чинили ради најнужније прехране.³⁶

Од прикупљених средстава помогло се најугроженијим, онима који су били без икаквих могућности за живот, болесним и немоћним. Али, ситуацију је погоршавао прилив нових добјеглих породица, као и увећање броја рањених устаника смјештених у Црној Гори. У септембру 1875. било је око 150 рањеника, да би се крајем године њихов број удвостручио.³⁷ За њихов смјештај и његу установљено је 5 болница у Црној Гори — на Цетињу, Грахову, у Жупи, Шавнику и Андријевици.³⁸ Рањеници су најприје смијештани по приватним кућама. Рањеници из источне и сјевероисточне Херцеговине пренесени су у Црну Гору, док су они из југозападних предјела Херцеговине упућивани у Боку Которску.³⁹ Њих је требало не само смјестити већ и лијечити, а за то су били потребни стручни кадар и опрема (ље-

³⁴ Глас Црногорца, 1875, 42.

³⁵ Исто.

³⁶ МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 55; Ј. Јовановић, н. ч., 274.

³⁷ Исто; Записи, фебруар 1935, 78.

³⁸ Исто; МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 248; Глас Црногорца, 1875, 54.

³⁹ Ј. Јовановић, н. ч., 278.

кови, хируршки инструменти и др.). То је био разлог више да се Црна Гора обрати за помоћ, прије свега Русији. Дакле, то су учинили и књаз Никола и цетињски Одбор.

Одзив је био изванредно добар. Да такав буде допринио је и А. С. Јонин, који је, описујући стање избјеглица у Црној Гори, указивао руској влади да без њене хитне интервенције може доћи до њихове коначне пропасти. То је потврдио и увидом на лицу мјеста Г. Веселички Божидарович, представник Међународног одбора за помоћ херцеговачким устаницима у Паризу.⁴⁰

Помоћ је стизала од разних добротворних корпорација — словенских добротворних одбора из Петрограда, Москве и Оде се, Женске секције Одбора за пострадале Херцеговце из Петрограда, Харковског комитета за помоћ Словенима, Друштва за старање о рањеним и болесним војницима и других.⁴¹ Запажену акцију сакупљања и слања помоћи организовале су и редакције разних листова: *Голосъ, Новости, Русский мир* и *Московские ведомости*.⁴² Словенски добротворни одбор у Петрограду одлучио је, у септембру 1875, да покрене литерарни зборник *Братская помочъ*, а приход од његове продаје да иде босанско-херцеговачким избјеглицама.⁴³ Секција жена Словенског добротворног друштва у Москви издала је са таквом намјеном зборник *Родное племя*.⁴⁴

Помоћ су слали: редакције разних листова, радници из Оде се, Црвени крст, многи појединци. Петроградско друштво жена је у новембру 1875. одлучило да упути у Црну Гору и санитетску екипу ради љекарске помоћи рањеним устаницима и болесним Херцеговцима.⁴⁵ Иначе, црногорска влада је приступила Женевској конвенцији и од Женевског међународног одбора Црвеног крста затражила помоћ, коју је овај и упутио.⁴⁶ Тако су бар рањеници и болесници из Херцеговине збринут и стручно лијечени.

За упознавање руске јавности о стању босанско-херцеговачких избјеглица и апеле да се шаљу добротворни прилози веома су заслужни српски митрополит Михаило Јовановић и црногорски митрополит Иларион Рогановић.⁴⁷

⁴⁰ Г. С. Веселитский Божидарович, *Положение славянских семейств Боснии и Герцеговины бежавших по случаю восстания*, Петербург 1876.

⁴¹ МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 132, 142, 151, 158, 202, 203, 205, 211, 215, 249, 255, 256, 263; *Глас Црногорца*, 1875, 54.

⁴² МЦЦ, ПР 1876, ф XXIV, 43; МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 125, 143, 145, 154, 155, 160, 161, 170, 171, 185, 187, 189, 201, 207, 220, 237, 260, 264, 278.

⁴³ Ј. Јовановић, н. ч., 283.

⁴⁴ Исто, 284.

⁴⁵ Екипа је стигла на Цетиње крајем децембра 1875. — Исто, 282.

⁴⁶ *Глас Црногорца*, 1876, 9.

⁴⁷ Ј. Јовановић, н. ч., 279.

Г. В. Божидарович је, послје обиласка избјеглица у Црној Гори и Далмацији, вративши се у Русију, преко листа *Голосъ* апеловао на руски народ овим ријечима: „Помогните сиротињи, гладнима, изнемоглима, лишеним свега, чак и отаџбине“.⁴⁸ Најзад, и *Глас Црногорца* се скоро свакодневно (од августа 1875) обраћао за помоћ, објављивао и појединачне поклоне за херцеговачку сиротињу и уопште избјегло становништво са турске територије, склоњено у Црној Гори.

Од августа до децембра 1875. цетињски Одбор је примис 135 хиљада 318 флорина добровољних прилога на име помоћи избјеглицама и рањеницима.⁴⁹ За то вријеме потрошено је 164 хиљаде и 195 флорина у житу, роби и љековима.⁵⁰ Купљено је 21.700 стари жита у Трсту, а 6.365 у Црној Гори, или на пазарима у Боки, те 22 хиљаде фунти брашна.⁵¹ Ово неколико хиљада стари жита и брашна даровано је и дијељено са оним купљеним у Рисну и Котору. Нејач са оближњих територија Његуша, Грахова и Цетиња тешко је могла то жито доносити из Приморја, по беспућу и путевима затвореним великим снијегом. То су још мање могле породице из удаљених крајева. Зато је Одбор установио двије житнице, у Острогу и Кучима.⁵² Купио је нешто жита у Бјелопавлићима, Пјешивцима и Жупи Никшићкој за избјеглице смјештене у Дробњаку, Морачи и Васојевићима, које због удаљености планинских мјеста и лоших комуникација нијесу могле долазити у Приморје за кукуруз и брашно.⁵³

Бројним прилозима из Русије, нешто и из других земаља, двомјесечном помоћу Аустро-Угарске, помоћу из Црне Горе, а и сопственим средствима, нарочито од продаје стоке, херцеговачке избјеглице су се једва прехраниле у првој зими 1875/76. године. Али, већ крајем 1875. скоро сви ови извори су или пресахли или се смањили. У међувремену број добјеглог становништва се удвостручио, крајем 1876. од 25 до 30 хиљада порастао је на око 50 хиљада лица.

Свакако, из овакве ситуације излаз је била редовна мјесечна субвенција, било у новцу или у житу. Руска влада, одобравајући извјештаје Јонина и Веселичког, уважава њихову молбу за мјесечну редовну помоћ ради издржавања херцеговачких избјеглица. Одобрено је најприје 30 хиљада рубаља

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ *Глас Црногорца*, 1875, 54. — Цјелокупни извјештај Одбора за страдајуће Херцеговце и Босанце од 8. августа до 8. децембра 1875. године.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто. Црногорски стар садржи 60 килограма. Бечка фунта садржи 560 грама.

⁵² *Глас Црногорца*, 1875, 48.

⁵³ МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 248, И. Рогановић — А. С. Јонину, Цетиње, 17. октобра 1875

мјесечно, да би се у току 1876. та сума повећала на 40 хиљада, а затим и на 50 хиљада рубаља мјесечне помоћи.⁵⁴

Књаз Никола и цетињски Одбор, обраћајући се руској влади за помоћ, дали су јој гаранције да ће она бити утрошена само за избјеглице и рањенике. Књаз се обавезао да ће вршити контролу дијелења помоћи, а Одбор да ће уредно водити евиденцију помоћи, редовно објављивати податке о њој у *Гласу Црногорца* и обавјештавати о томе А. С. Јонина, шаљући му признанице рачуна.⁵⁵

На Јониново тражење да се упозна са стањем избјеглица и потребама за помоћ, као и да би се надокнадили губици изазвани обуставом помоћи од стране Аустро-Угарске, књаз Никола је послао почетком новембра комисију да утврди положај избјеглица, да припреми њихово збрињавање и да позове народ на припомоћ.⁵⁶ Комисију су сачињавали митрополит Иларион, предсједник Сената Божо Петровић и војводе Петар Вујовић и Илија Пламенац. Њихова акција је поново подстакла Црногорце на давање помоћи у новцу, храни и посућу. Од 8. децембра 1875. до 1. фебруара 1876. Одбор је овим путем прикупио нових 140 хиљада флорина, чиме је обезбиједио издржавање избјеглица до прољећа 1876. године.⁵⁷

У прољеће 1876. избјегличко питање је постало још сложеније. Резерве хране биле су на измаку, а помоћ са стране недовољна. Крајем маја 1876. аустроугарска влада је избјегличком живљу на територији Далмације „ускратила сваку помоћ“ и понудила путне трошкове свима који хоће да се поврате у Турску.⁵⁸ Иначе, Г. В. Божидарович, обилазећи Далмацију и Хрватску, забиљежио је тешко, а негдје и ужасно стање избјеглог народа на аустроугарској територији од Саве до Дубровника. Он наводи драстичне случајеве, чак и да су неке беспомоћне избјегличке жене „јеле земљу“.⁵⁹ Док су се пребјегли Херцеговци осјећали у Црној Гори „као код своје куће“, то није било тако на аустроугарском земљишту, јер се тамошњи живаљ разликовао од херцеговачког по традицији, обичајима, а већином и по вјери.⁶⁰ Не мали број херцеговачких избјеглица прелази са ове територије у границе Црне Горе. Та појава је попримила и масовнији карактер почетком црногорско-турског

⁵⁴ МЦЦ, ПР 1877, ф XXV, 191, Гирс — Јонину, 30. децембра 1877; Ј. Јовановић, н. ч., 275.

⁵⁵ МЦЦ, ПР 1875, ф XXIII, 55; Исто, 248, Одбор — Јонину, Цетиње, 17. октобра 1875. године; 258, Извјештај од 31. октобра 1875.

⁵⁶ *Записи*, фебруар 1935, 77.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ МЦЦ, Н I 1876, 3354, књаз — Ристићу, 8. VI 1876.

⁵⁹ Ј. Јовановић, н. ч., 276.

⁶⁰ *Глас Црногорца*, 1876, 9.

рата (20. јуна 1876. године).⁶¹ Том приликом је прешло у Црну Гору и више хиљада избјеглица већ склоњених у Србији или пребјеглица са територије Старе Србије.⁶² Рачуна се да је у 1876. и 1877. било на територији Црне Горе или у њеним пограничним предјелима око 70 хиљада живља избјеглог са турске територије, највише Херцеговаца.⁶³

Издржавати 70 хиљада добјеглих лица могло се једино уколико се осигурају обилна и редовна средства ван Црне Горе. Њих није могла обезбиједити Црна Гора ни у миру, а камоли у рату. Неповољни природно-географски услови за привређивање, сушне и неродне године, болештина и ратне недаће приморавали су хиљаде Црногораца на привремени одлазак у туђе земље на зараду, чак и на исељавање. Уз ово, избјеглице су чиниле пропорционално око трећину цјелокупног становништва Црне Горе. Ступањем у рат, ова мала, материјално сиромашна, војничка земља морала је све своје снаге уложити у њега. Она је могла очекивати помоћ једино од држава пријатељски расположених и према њој и према Херцеговцима. То су биле Србија и Русија. Њима се и обраћа.

Још у децембру 1875. Црна Гора се обратила влади кнеза Милана Обреновића за помоћ у издржавању херцеговачких избјеглица.⁶⁴ Србија је била у далеко повољнијем положају од Црне Горе, јер се тамо налазило само неколико хиљада избјеглица из Босне и Херцеговине. Осигурање избјеглица у Црној Гори од „глади и невоља“ је „и судбина самога устанка“, а од споразума и става Црне Горе и Србије умногоме је зависила и даља ослободилачка борба у Босни и Херцеговини — сматрало се у званичној Црној Гори.⁶⁵ Но, тада Србија још није била спремна да се активније и отвореније укључи у ово питање,

⁶¹ МЦЦ, Никола I 1876, 3407.

⁶² X. Капицић, *Херцеговачки устанак 1882*, Сарајево 1973, 25.

⁶³ По подацима барона Темела, изнесеним у меморандуму од 1. маја 1878. на Берлинском конгресу, у Црној Гори је било 70.000 избјеглица из Херцеговине и Босне. — Др Хамдија Капицић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево 1958, 29.

Износећи 1877. своје услове за мир великим силама, књаз Никола је оперисао цифром од 90.000 „херцеговачких избјеглица“ на територији Црне Горе. — МЦЦ, Н I 1877, I, 248, књаз Никола — секретару британске амбасаде и генералном конзулу Ед. Момсону, Цетиње 9/21. априла 1877; Исто, II, 444, књаз — министрима шест сила, Цетиње 9/21. августа 1877.

По званичним руским подацима, руска влада је издржавала 50.000 до 60.000 херцеговачких избјеглица у Црној Гори. — МЦЦ, ПР 1877, ф. XXV, Јонин — Гирсу, 14/26. септембра 1877; Исто, Јонин — кнезу Васиљчкову, 21. октобра 1877.

⁶⁴ МЦЦ, Н I 1875, 2922 и 2928, Божо Петровић — Министарству иностраних дјела Србије, Цетиње, 8. и 27. децембра 1875. године.

⁶⁵ Исто.

изговарајући се потребом издржавања избјеглица на својој територији и очекујући страни зајам.⁶⁶

Црна Гора је и мимо Србије предузимала дипломатско-политичке акције код великих сила у правцу виднијег ангажовања у херцеговачком устаничком питању. У априлу 1876. књаз је упутио војводу Божа Петровића у Берлин са меморандумом о стању у Херцеговини и положају у којему се Црна Гора нашла, наговјештавајући и могућност опасног развоја односа са Турском.⁶⁷ Божова мисија није успјела јер је закаснио да стигне у вријеме одржавања Берлинске конференције трију министара, Горчакова, Бизмарка и Андрашија, о чему је књаз обавијестио и Србију.⁶⁸

Официјелна Црна Гора је указивала Србији на посљедице њеног уздржавања од рата и помоћи Босни и Херцеговини. Као снажан аргумент узета је и чињеница „што многобројнији пребјегли народ у Црној Гори, неће, не може и нити има зашто и на што повратити се на своја огњишта“, што повлачи Црну Гору „или у заједничку пропаст или у заједничку борбу“.⁶⁹ Књаз Никола указује и на обавезу Србије да до заједничког рата даје мјесечну помоћ за издржавање избјеглица, макар и умањену, „ако са стране буде придлазило више прилога цетињском комитету“, те да Србија и Црна Гора споразумно дипломатски раде у корист „несрећне браће наше“.⁷⁰

Склапањем политичке и војне конвенције са Црном Гором у мају 1876. године, Србија се обавезала да на име потпомагања „наше страдајуће браће у Турској“ обезбиједи 40 хиљада дуката. Одмах послје ратификације уговора послаће се 10 хиљада, а у наредна три мјесеца преостатак од по 10 хиљада дуката.⁷¹ Ту обавезу Србија је и испунила.⁷²

У ери преговора о примирју са Турском и његовом трајању избјеглице су фунгирале као један од главних мотива у ставу књаза Николе. И оvdје је књаз истицао да је Црна Гора „на муци с народом добјеглим, а и с црногорским јер су му поља остала необрађена“.⁷³ Он се поново обратио књазу Милану Обреновићу да продужи помоћ од по 10 хиљада дуката мјесечно, те да од зајма Србији уступи Црној Гори нових 50 хи-

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ МЦЦ, Н I 1876, 3301, писма Ј. Ристићу, министру иностраних дјела Србије, Цетиње, 30. IV и 6. V 1876 (3335).

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ МЦЦ, Н I 1876, 3273, књаз Никола — књазу Милану Обреновићу, 22. V 1876.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ МЦЦ, Н I 1876, 3314, Ристићев телеграм од 25. V 1876.

⁷² МЦЦ, Н I 1876, 3236, 3327, 3374, 3427, 3449.

⁷³ МЦЦ, Н I 1876, 3441, Б. Петровић — Ј. Ристићу, Цетиње, 5. X 1876.

љада дуката.⁷⁴ Књаз Милан је одговорио да Србија издржава преко 200 хиљада „душа осталих без крова и хљеба“, да пристижу хиљаде нових избјеглица из Босне и Бугарске и да не може удовољити жељи књаза Николе.⁷⁵

Црногорском књазу је једино преостала Русија као давалац помоћи за издржавање избјеглог живља у његовој земљи. Руска влада је прихватила молбу књаза Николе и цетињског Одбора за слање редовне помоћи избјеглом становништву у Црној Гори. Та помоћ је била редовна тек од краја 1876. и даље у 1877. и 1878. години, када је издржавање избјеглица искључиво падало на терет Русије. Помоћ се састојала од мјесечне супсидије, од слања жита и брашна, као и повремених добровољних прилога.

Веома је тешко утврдити колико је из Русије послато разне робе за херцеговачку сиротињу, болеснике и рањенике, добровољних прилога у новцу и купљеног жита. Само од разних организација и редакција листова сакупљено је 330.837 рубаља, док су словенски добротворни одбори за куповину жита само од 1. октобра 1875. године до 1. јуна идуће године сакупили 700 хиљада гулдена.⁷⁶

Зна се да је у 1877. руска супсидија редовно слата мјесечно у износу од по 50 хиљада рубаља, а од 1. јануара 1878. износила је чак и 68 хиљада рубаља мјесечно.⁷⁷ Ова помоћ издавана је до репатријације Херцеговаца из Црне Горе, тј. до маја, односно октобра 1878. године.⁷⁸

Владин агент у 1877. војвода Ђуро Матановић је преко фирме „Морпурго“ куповао у Трсту жито и брашно за избјеглице и слао га бродом за Котор, Будву, Пераст и Рисан.⁷⁹ Но, тамо се није могла редовно обезбиједити потребна количина хране, па се прибјегава њеној куповини, ако је имало, по црногорским магацима и аустроугарским пазарима у Боки Которској.⁸⁰ Ни овим путем књаз није могао да обезбиједи довољну количину хране, неопходне за зиму. Куповина хране за Црногорце и Херцеговце за 1878. повјерена је руском конзулу у Трсту и државним савјетницима Министарства иностра-

⁷⁴ МЦЦ, Н I 1876, 3450, Књаз Никола — књазу Милану, 15. X 1876. и 19. XI 1876 (341).

⁷⁵ МЦЦ, Н I 1876, 3462, књаз Милан — књазу Николи, 22. XI 1876.

⁷⁶ Н. И. Хитрова, *О русској помоћи Црногорци в период восточнога кризиса 1875—1878, Развитие капитализма и националног движење в славянских странах*, Москва 1970, 198.

⁷⁷ МЦЦ, ПР 1877, ф XXV, 191, Гирс — Јонину, 30. децембар 1877.

⁷⁸ МЦЦ, Н I 1878, 204, препис писма књажеве канцеларије барону Темелу, 10/22. новембар 1878.

⁷⁹ МЦЦ, ПР 1877, ф 25, Јонин — кнезу Василчкову, 22. X 1877; 191, Гирс — Јонину, 30. децембар 1877.

⁸⁰ Исто.

них дјела и Министарства финансија баронима Врангелу и Рихтеру.⁸¹

Услед немогућности да се набавком жита у Трсту, односно у Аустро-Угарској, обезбиједи прехрана херцеговачких избјеглица, као и због потреба у исхрани црногорског живља и војске, руска влада је у неколико махова из Одесе бродовима сла-ла жито Црној Гори. Од краја децембра 1876. до априла 1877. испловило је осам руских бродова из Одесе са товарима хране за Котор и Пераст.⁸² Првих пет руских бродова искрцало је у Котору 5,185.270 kg кукуруза, 1,046.520 kg ражи и 1,428.900 kg брашна.⁸³

Жито је у заказано вријеме, по утврђеном списку, дијељено избјеглицама у Котору, Перасту и Будви. Оно је прегоњено коњима или преношено на леђима. Црногорски Сенат је наређивао капетанима да попишу Црногорце и Херцеговце који ће са одређеним бројем коња и на својим леђима (по 15 до 20 ока) прегонити, односно преносити, жито у унутрашњост.⁸⁴ Давано је мјесечно најприје по 50 литара жита по особи, мада се касније тај број смањивао и до 30 литара мјесечно.⁸⁵ Избјеглицама из удаљенијих крајева, за које би и кад би временске прилике дозвољавале, због удаљености и беспућа жито било и по неколико пута скупље од стварне му цијене, даван је његов новчани еквивалент.

По рачунима издавања жита у октобру 1877. можемо тачно установити број избјеглих породица и лица и гдје су оне биле смјештене.

У Перасту су примале жито избјеглице смјештене на територији Грахова, Бањана, Рудина, Трепача, Цуца, Зубаца, Крушевице и Суторине — 5.581 породица са 33.278 душа. Из Котора су жито подизале избјегличке породице из Жупе и Лукова, Његуша, Бјелопавлића, Пјешиваца, Чева, Језера, Дробњака, Мораче, Бјелица, Ђеклића, Шаранаца и Цетиња — 3.729 породица са 20.908 душа. У Будву су долазили из Љуботиња, Цеклина, Љешанске нахије, Комана, Црмнице, Крњица — 1.508 породица са 8.195 душа. Дакле, свега 10.818 породица, односно 62.389 лица.⁸⁶ По А. Васиљевичу Васиљеву, представнику Петроградског добротворног друштва, почетком 1878. године у Котору, Будви и Перасту дијељено је жито за 66.708 избјеглица,

⁸¹ МЦЦ, ПР 1877, ф 25, 178, Гирс — Јонину (тајно), 15. новембра 1877.

⁸² МЦЦ, ПР 1877, ф 25, рачуни жита и брашна искрцаног у Котору и Перасту са руских бродова; Исто, 7, 9, 11, 43, 46, 50, 59, 70.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Архив Социјалистичке Републике Црне Горе у Цетињу (АСРЦГ), Црногорски сенат 1876, ф 17, Наредба од 26. децембра 1876.

⁸⁵ АСРЦГ, Сенат 1875, ф 15, 734, Сенат — капетану Јовану Вукотићу, 26. XI 1875; Ј. Јовановић, н. ч., 288. Литар, литра једнако килограму.

⁸⁶ МЦЦ, ПР 1877, ф XXV — рађено на основу разних рачуна.

не рачунајући 3 до 4 хиљаде смјештених у Васојевићима и Дробњаку.⁸⁷

У старање о избјеглицама у Црној Гори и њиховом издржавању, уз учешће Русије, спада и оснивање школа и интерната за избјегличку херцеговачку дјецу. Страдање избјеглог становништва — глад, зима, болест, страх, голотиња и физичке патње — највидљивије је било на нејачи, поглавито дјечи. Та изнурена дјеца, често старачког изгледа, живјећи у почетку по збјеговима, била су дијелом захваћена такозваном „воденом болешћу“, изазваном дугим гладовањем. Захваљујући А. Васиљевичу, обољела дјеца су смјештена по новоотвореним болницама, особито у болници „Данило I“ на Цетињу, и излијечена.⁸⁸ За избјегличку дјецу представници руских добротворних друштава отворили су, у вријеме босанско-херцеговачког устанка, више школа и интерната у Црној Гори и Далмацији.

Средствима Петроградског словенског одбора жена, заузимањем Богољубове, предсједника овог Одбора, отворене су 1877—78. године основна школа у Његушима са 112 ученика и основне школе у Херцег-Новом, Крушевици и Рисну.⁸⁹

Средствима Петроградског словенског добротворног одбора, А. Васиљевич је у марту 1878. отворио мушку и женску основну школу на Цетињу, коју је похађало око 500 херцеговачке дјеце. Ове школе су радиле у дотадашњој основној школи, у манастирској згради, која је престала да ради услед ратних прилика.⁹⁰ У кући капетана Ивана Ковачевића у Грахову отворена је основна школа са двократном наставом за мушку и за женску дјецу, у којој је учило око 400 ученика. Почетком 1878. отворена је и основна школа у Никшићу, са 150 ученика, а скоро истовремено и у Бијелој Гори, такође са око 150 ученика.⁹¹

За херцеговачку сирочад првих мјесеци 1878. отворени су интернати на Цетињу, у Његушима и Никшићу.⁹² Мјешовити интернат са око 45 дјеце био је смјештен у згради војне музике на Цетињу. Њиме је руководила прва учитељица у Црној Гори — Јелена Вицковић, а посјећивали су га Љубомир Ненадовић, митрополит Иларион и сам књаз Никола. У интернату на Његушима смјестило се око 20, а у Никшићу око 30 ученика. За

⁸⁷ Атанасие Васиљевич Василев, *Среди народных страданий*, Петербург 1905, 4.

⁸⁸ Ј. Јовановић, *Прилог историји школства*. Школе и интернати које су руске хуманитарне организације отвориле у Црној Гори и Далмацији за избјеглу херцеговачку дјецу у периоду херцеговачког устанка (1875—1878). — Преглед, Сарајево 1976, 9, 1034. Овај рад наводићемо овако: Ј. Јовановић, н. ч., I.

⁸⁹ Исто, 1035—38.

⁹⁰ Исто, 1040—41.

⁹¹ Исто, 1041.

⁹² Исто, 1041—1043

све питомце био је обезбијеђен бесплатан смјештај и исхрана, а за остале ученике бесплатан ручак. Издржавање интерната падало је на терет Женског добротворног одбора у Петрограду, односно тамошњег Словенског добротворног одбора.⁹³ Организациони послови око отварања већине школа били су повјерени Херцеговцу Стевану Јакшићу, студенту саобраћајне инжењерије Универзитета у Петрограду.

Настава није била уједначена. Док се у Рисну учило само писање, вјеронаука и ручни рад, дотле су у основној школи на Цетињу предавани: писање и читање, вјеронаука, историја старог и новог завјета, историја, рачун, лијепо понашање и ручни рад.⁹⁴ Ручни рад је имао практични значај. Ученице су шивењем и плетењем спремале одјећу и обућу за ученике херцеговачких школа у Црној Гори и Далмацији. Ученицима основних школа у Његушима, Херцег-Новом и Крушевици купљене су и црногорске капе, а ученици у Никшићу добили су и униформе руских ђака.⁹⁵

По општој оцјени, херцеговачка дјеца су била природно интелигентна, па су за кратко вријеме постизала солидан успјех у настави. Ученици основне школе у Цетињу учествовали су и у неким манифестацијама у граду: саслушали говор црногорског митрополита поводом отварања школе, судјеловали у поворци поводом испраћаја моштију св. Василија Острошког из Цетиња за Никшић. За дан 11. мај 1878, посвећен Ћирилу и Методију, херцеговачкој дјечи основних школа у Цетињу, Никшићу, Његушима, Грахову, Крушевици, Рисну, Херцег-Новом, Драгаљу и Леденицама, одржана су предавања о животу и дјелу ових словенских просвјетитеља.⁹⁶

Међу познатим учитељима ових школа истицао се и Перо Костић, Херцеговац, родом из Пљеваља, који је учитељовао у Његушима. Вјерује се да је у основној школи у Цетињу предала управитељица Дјевојачког института Надежда Павловна Пацевич и њена сестра.⁹⁷

Почетком масовног враћања Херцеговаца својим кућама у мају 1878. нагло се смањио и број дјеце у овим школама. Дефинитивном репатријацијом Херцеговаца гасе се и основне школе за њихову дјецу у Црној Гори.

Из досадашњег излагања може се уочити да су за књаза Николу и његову владу херцеговачке избјеглице биле не само објект обавеза и бриге већ и мотив политичких комбинација у источној кризи. Видјели смо да је питање избјеглица било

⁹³ Исто, 1042.

⁹⁴ Исто, 1039.

⁹⁵ Исто, 1038.

⁹⁶ Исто, 1039.

⁹⁷ Исто, 1040.

присутно у преговорима Црне Горе и Србије о заједничком рату ових држава против Турске. То је изражено и у политичкој конвенцији ове двије савезнице.

Избјеглице су за књаза Николу биле и мотив у преговорима о миру и примирју са Турском. У октобру 1876. књаз је инсистирао код Србије да се скрати рок примирја управо имајући у виду издржавање добјеглог народа.⁹⁸

У преговорима о миру са Турском у фебруару 1877. књаз је поставио као један од услова — не просто помиловање и повратак на старо стање, већ радикалну измјену стања у Босни и Херцеговини, која ће осигурати безбједан повратак избјеглицама и права народа у овим покрајинама.⁹⁹ У априлу 1877. књаз саопштава великим силама да мир може бити постигнут једино ако се претходно обезбиједе пуна амнестија избјеглица и услови за њихову репатријацију и егзистенцију. Слично је поновио и у августу те године.¹⁰⁰

Репатријација избјеглица из Црне Горе у 1878. попримила је политичке импликације, преламајући се у ставу књаза и Црне Горе према аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине.

Повратак босанско-херцеговачких избјеглица уопште, а са територија Аустро-Угарске посебно, у фази припрема окупације и преговора са Турском, као значајно политичко питање, послужио је Аустро-Угарској као предтекст за окупацију. Барон Темел у склопу Андрашијеве ноте, у свом меморандуму од 1. маја 1878. представио је избјеглички комплекс као аргумент за окупацију.¹⁰¹ Ради успјешније и брже организације управе у Босни и Херцеговини у септембру 1878. у Бечу је формирана Комисија за послове Босне и Херцеговине.¹⁰² Она је крајем септембра и у октобру 1878. разматрала, као прворазредно, питање што скоријег повратка избјеглица у фактички опустошене крајеве. Но, избјеглице су се у таласима почеле враћати у земљу још у прољеће 1878. године.

Санстефанским миром је *de facto* престао рат Србије и Црне Горе са Турском. Отада почиње масовно враћање избјеглица на попаљена и разорена огњишта, нарочито у округе Столац и Невесиње.¹⁰³ По неким подацима, у прољеће 1878. из

⁹⁸ МЦЦ, Н I 1876, 3441.

⁹⁹ МЦЦ, Н I 1877, I дио, 3503, Књажевска црногорска канцеларија спољних послова — И. Ристићу, Цетиње, 20. II 1877.

¹⁰⁰ МЦЦ, Н I 1877, 248, књаз Никола — секретару британске амбасаде и генералном конзулу Ед. Монсону, Цетиње, 9/21. априла 1877; 441, књаз — министрима шест сила, Цетиње, 9/21. августа 1877; др Хамдија Капићић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, Сарајево, 1958, 29.

¹⁰¹ Др Хамдија Капићић, наведено дјело, 22.

¹⁰² Исто, 22.

¹⁰³ Ј. Јовановић, н. ч., 290.

Црне Горе се повратило око 47 хиљада избјеглица.¹⁰⁴ На основу одлуке Берлинског конгреса о трошку Црне Горе повратила су се 13.024 лица у мају 1878, и то у округе запосједнуте аустро-угарском војском: Зупци, Билећа и Гацко, које је до тада држала црногорска војска.¹⁰⁵

За другу етапу репатријације у октобру 1878. остало је око 27 хиљада лица. Аустро-Угарска је била заинтересована не само да успјешно изведе окупацију Босне и Херцеговине већ и да тамо успостави своју окупациону власт. У том склопу избјегличко питање било је од посебног значаја. Преостале избјеглице у Црној Гори су претежно устаници, учесници црногорске војске у рату против Турске. Херцеговачке избјеглице-добровољци учествовали су са 10 батаљона у црногорској војсци и њеном рату са Турском — за ослобођење од турске власти и уједињење са Црном Гором. Аустро-Угарска се плашила повезивања устаника и њихових вођа са Муслиманима у Босни и Херцеговини, који су пружали отпор окупацији. Стога је радила да такве везе онемогући, односно да задржи устанике у Црној Гори до дефинитивне окупације Босне и Херцеговине.¹⁰⁶ Захтијевала је од Црне Горе да избјеглице задржи „док се окупационо дјело коначно не сврши“ и да црногорска војска остане у мјестима Херцеговине, које је тада посједовала, све до уласка у њих — аустроугарске војске.¹⁰⁷ То је територија Сутобине, Зубаца, Билеће, Корита, Гацка и „земљиште до Дабра“.¹⁰⁸ На томе је радио барон Темел, а на основу телеграмске наредбе грофа Адрашија од 3. VIII 1878. године.¹⁰⁹ Темелу је изражена спремност да ће се изићи у сусрет жељама Аустро-Угарске. Књаз је до краја септембра 1878. задржао херцеговачке главаре и избјеглице у Грахову, ставивши их под надзор свог повреника.¹¹⁰

Овим је књаз онемогућио сарадњу муслиманских првака и устаничких главара, а тиме и ослабио отпор уласку аустроугарске војске у Херцеговину. Тиме је *de facto* дао прилог окупацији Босне и Херцеговине, што је заиста парадоксално. Но,

¹⁰⁴ МЦЦ, Н I 1878, 204; 205, Црногорска канцеларија — Темелу, 2/21. XI 1878.

¹⁰⁵ МЦЦ, Н I 1878, 204, препис писма књажеве канцеларије барону Темелу, 10/22. новембра 1878.

¹⁰⁶ МЦЦ, Н I 1878, 204; МЦЦ, Н I 1879, 12, Машо Врбица — грофу Андрашију, Беч, 29. јануара 1879; Haus—Hof und Staatsarchiv Wien (HHSW), Politisches Archiv (PA), Конзулат у Мостару, прилог извјештају од 10. VI 1878.

¹⁰⁷ МЦЦ, Никола I 1879, 12.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Исто; МЦЦ, Н I 1879, 139.

¹¹⁰ Књаз је у присуству Темеловом, 17. августа 1878. сакупио на Грахову херцеговачке главаре и саопштио им своју одлуку. Надзор над устаницима вршио је сердар Саво Јовићевић. — Х. Капицић, наведено дјело, 32.

истовремено је поштедио херцеговачке устанике даљих узалудних страдања и потпомогао да имају повољнији статус при повратку на своја огњишта. Ми сматрамо да је главни мотив оваквог става књаза Николе његова тежња да се задобије повјерење Аустро-Угарске, тог моћног и опасног сусједа, што би се искористило за повољније регулисање граница и уопште у политичким и економским односима.

Падом Клобука, 28. септембра 1878, завршена је војничка окупација Херцеговине, па су устанички главари напустили Грахово, прикупили се у Билећи, одакле су по књажевој наредби упућени у Требиње. У присуству барона Темела и црногорског представника у Требињу предали су оружје и заставе генералу Петру Јовановићу, 6. октобра 1878. године.¹¹¹

Књаз Никола је претходно наредио капетанима на чијем су се подручју избјеглице налазиле да се оне најприје поврате на територију од Билеће, Корита, Метохије, Сућеске и Таре до црногорске границе. На молбу књаза Николе, руска влада, уз сагласност цара Александра II, одредила је сваком лицу по 5 флорина помоћи и „багаш јечма за сјеме“, чиме престаје свака руска помоћ.¹¹²

За организацију повратка избјеглица у Херцеговину руска влада је послала барона Врангела.¹¹³ Он и војвода Ђ. Церовић су на Грахову организовали њихову репатријацију. У октобру 1878. повратило се својим кућама још 20.945 Херцеговаца из Црне Горе.¹¹⁴

У Црној Гори је и после октобра 1878. остало још неколико хиљада Херцеговаца. Они нијесу могли да се врате у зимско доба, па је наређено да се попишу и да старјешине породица пођу у Билећу да се пријаве аустроугарским властима ради добијања хране.¹¹⁵ Већина њих се повратила у Херцеговину у пролеће 1879. године.

Десетине хиљада Херцеговаца оставиле су своје разорене домове и своју имовину и нашли уточиште у Црној Гори. Херцеговачки устаници су узалудно водили четворогодишњу ослободилачку борбу. Херцеговачке избјеглице су, и поред гостопримства Црне Горе, доста препатиле. Повратком на своја зга-

¹¹¹ ННСW, РА, Аустроугарска црвена књига, број 260, Темелов извјештај грофу Андрашију, Цетиње, 19. октобра 1878; АСРЦГ, Министарство унутрашњих дјела, 1879, ф 2, 1720, херцеговачки арабаше и кнезови — књазу Николи, Невесиње, 5. VIII 1879.

¹¹² АСРЦГ, Сенат 1879, ф 25, 46, књаз Никола — Јагошу Радовићу; Сенат — капетану Јовану Ковачевићу; МЦЦ, Н I 1878, 204.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ МЦЦ, Н I 1879, 12.

¹¹⁵ АСРЦГ, Сенат 1878, ф 21, 285, распис командирима од 18. децембра 1878.

ришта нијесу престала њихова страдања.¹¹⁶ Будући да су избјеглице биле окосница политичког покрета, Аустро-Угарска се, у жељи да стабилизује своју окупациону управу, побринула за њихов смјештај и формирала полицијски корпус, у чији је састав ушао велики број баш ових избјеглица.¹¹⁷

Народи Босне и Херцеговине ће наставити традицију националнослободилачког покрета и под аустроугарском окупацијом. Избјеглице остале у Црној Гори — звани „усташе“ — активно ће судјеловати у црногорским политичким манифестацијама у анексионој кризи. Биће запажено и њихово војничко учешће на страни Црне Горе у балканском и првом свјетском рату.

Branko BABIĆ

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA SITUATION DES REFUGIES
D'HERZEGOVINE AU MONTENEGRO 1875—1878

R é s u m é

L'insurrection en Bosnie-Herzégovine (1875—1878) fut marquée notamment par des actions communes du Mouvement de libération nationale d'Herzégovine et des Monténégrins qui menaient eux-mêmes une guerre de libération. Quittant leurs foyers dévastés, fuyant les représailles des armées et des autorités turques, des milliers de réfugiés, surtout d'Herzégovine orientale, cherchèrent et trouvèrent asile dans la Principauté du Monténégro. Celle-ci organisa leur accueil à la frontière pour les dirigés ensuite vers l'intérieur où ils furent hébergés et nourris. Les réfugiés furent hébergés chez l'habitant, pour l'essentiel à Grahovo, Njeguši, Čeklići, Bjelice, Čevo, Cuci, Pješivci, Ostrog, Zupa et Drobnjak. Sans moyens d'existence propres, hormis le peu de bétail qu'ils avaient amené avec eux au Moanténégro, ils se trouvaient dans une situation particulièrement difficile. La population d'un pays aussi pauvre et sous-développé que le Monténégro avait du mal à se nourrir même en temps de paix. Or, en pleine guerre, il lui fallait subvenir, de surcroît, aux besoins de dizaines de milliers de réfugiés. Prêts à tous

¹¹⁶ Народ се мучио и хранио жиром церовијем и љесковом ресом — каже се у петицији херцеговачких првака од 5. VIII 1879. године — АСРЦГ, Министарство унутрашњих дјела 1879, ф 2, 1720.

¹¹⁷ Др Х. Капићић, наведено дјело, 33. Најприје су наоружани одреди жандармерије образовани од домаћих људи „с обзиром на преузете устаничке батаљоне из Црне Горе као и на односе који владају у Херцеговини“. — Исто, 35.

les sacrifices pour „aider leurs frères dans malheur“ avec la ferme volonté „de partager avec eux la dernière bouchée de pain dès leur arrivée au Monténégro“, les Monténégrins se portèrent au secours des réfugiés avec des dons en espèces, en vivres, en vêtements, en chaussures, en vaisselle, etc. Mais comme tout cela était insuffisant, le Comité d'aide aux Herzégoviniens, formé en août 1875 à Cetinje, lança un appel aux comités slovènes de bienfaisance, à diverses sociétés, aux rédactions des journaux et aux particuliers en Russie, dans les pays étrangers et aux Monténégrins eux-mêmes. En même temps, le prince Nicolas s'adressa à la Russie et à l'Autriche-Hongrie et leur demanda de venir en aide des réfugiés. Les collectes effectuées en Russie et au Monténégro permirent aux réfugiés, qui avaient dû vendre leur bétail, de passer tant bien que mal l'hiver 1875/1876.

A partir du milieu de 1876, la position des réfugiés devait se compliquer encore plus: les réserves de vivres tiraient à leur fin, les secours de l'étranger étaient insuffisants, alors que de nouveaux réfugiés ne cessaient d'affluer. En 1876/1877, on comptait sur le territoire ou dans les régions frontalières du Monténégro près de 70.000 réfugiés originaires pour la plupart d'Herzégovine. La Serbie envoya 40.000 ducats, tandis que la Russie olloua au Monténégro une subvention permanente pour l'entretien des réfugiés: 50.000 roubles par mois en 1877, puis 68.000 roubles en 1878. Achetés le plus souvent à Trieste, le blé et la farine furent distribués à Kotor, Perast et Budva. Le nombre des familles de réfugiés s'élevait à 10.818, soit 66.708 personnes.

Il importe de signaler, par ailleurs, que des écoles primaires et des internats furent aménagés à l'intention des réfugiés. Ces établissements cessèrent de fonctionner après le rapatriement des Herzégoviniens.

Les Herzégoviniens retournèrent dans leurs foyers incendiés et dévastés en vagues successives: la plus importante fut celle de mai 1878, lorsqu'en vertu des décisions du Congrès de Berlin 13.024 d'entre eux furent rapatriés aux frais du Monténégro. En octobre de la même année, 20.945 personnes quittèrent le Monténégro.

Le rapatriement des réfugiés d'Herzégovine eut des implications politiques. Profitant de la situation pour obtenir une régulation plus avantageuse des frontières et des relations avec son puissant et dangereux voisin, le prince Nicolas retint jusqu'à la fin de septembre 1878 les chefs et un certain nombre de réfugiés herzégoviniens à Grahovo, ce qui permit à l'Autriche-Hongrie „de mener à bien son oeuvre d'occupation“. Les insurgés d'Herzégovine avaient mené en vain, quatre années durant, une lutte libératrice tenace. Quant aux réfugiés, ils endurent pendant cette période des souffrances certaines, malgré l'hospitalité des Monténégrins.